

Οι πνευματικές ρίζες στην Σκέψη του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια και του Στρατηγού Φρανσίσκο ντε Μιράντα

ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ ΜΟΥΡΤΖΑΝΟΣ, Πρωτοπρεσβύτερος, Δρ. Θεολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Φιλολόγος, Γενικός Αρχιερατικός Επίτροπος Ιεράς Μητροπόλεως Κερκύρας
Email: thmpriest@gmail.com

Μία ιστορική περίοδος αποκτά διαστάσεις ευρύτερης σημασίας όταν τα πρόσωπα, οι ιδέες και τα γεγονότα που την χαρακτηρίζουν, λειτουργούν σε προοπτική παγκόσμια, οικουμενική. Όταν διαφορετικοί άνθρωποι, οι οποίοι δεν έχουν καμία σχέση μεταξύ τους, βρίσκουν *universalia* στο στοχασμό και στη δράση τους και εκ των υστέρων μπορεί ο μελετητής να διακριβώσει όχι μόνο την επίδραση που η σημαντική ιστορική περίοδος έχει ασκήσει επάνω τους, αλλά και να διαπιστώσει πόσο οι ίδιοι επηρέασαν τον κόσμο που έζησαν, είτε στο ιδεολογικό είτε στο πραξιακό επίπεδο.

Ένα ενδιαφέρον τέτοιο παράδειγμα είναι δύο πρόσωπα, τα οποία ουδέποτε συναντήθηκαν, ουδέποτε επικοινωνήσαν, ουδέποτε συλλειτούργησαν^[1]. Και όμως, τόσο η σκέψη τους, όσο και η δράση τους δείχνουν ότι, ξεκινώντας από διαφορετικές παραμέτρους και προοπτικές, συναντήθηκαν στο κοινό εκείνο πνευματικό σημείο, το οποίο εκφράζει αξίες σε πανανθρώπινη προοπτική. Μιλούμε για τον Βενεζουελανό στρατηγό Φρανσίσκο Ντε Μιράντα και τον πρώτο Κυβερνήτη του ανεξάρτητου Ελληνικού Κράτους, τον Κερκυραίο Ιωάννη Καποδίστρια. Υπάρχουν κοινοί πνευματικοί τόποι στη σκέψη τους και στον προσανατολισμό τους, που δεν οφείλονταν μόνο σε κοινά χαρακτηριστικά σημεία, αλλά, στις επιδράσεις που δέχτηκαν από την περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής του Διαφωτισμού. Υπάρχουν κοινές πνευματικές ρίζες, οι οποίες μετουσιώθηκαν σε πολιτική και κοινωνική δράση, ενταγμένη στα πλαίσια του αγώνα για αυτοθέσμιση των κοινωνιών, αλλά και της δίψας για ελευθερία η οποία προσέλαβε τεράστιες διαστάσεις στα χρόνια του Διαφωτισμού, οδηγώντας στην ίδρυση, μέσα από αίμα και θυσίες, ανεξάρτητων κρατών, τα οποία στηρίχθηκαν στο κατεξοχήν εθνικό στοιχείο, αλλά και άφησαν να διαφανεί η επιθυμία για συσσωμάτωση οραματισμών κοινωνικής ποιότητας και προόδου, σε μία ατμόσφαιρα συνεχών παρεμβάσεων των Μεγάλων Δυνάμεων εκείνης της εποχής, που δυσκόλευε ιδιαίτερα την όποια επιθυμία για πλήρη ελευθερία και αυτοδιάθεση.

Και οι δύο ήταν κάτοχοι ευρύτερης παιδείας. Ο Μιράντα σπούδασε στο Βασιλικό Πανεπιστήμιο του Κάρakas Λατινικά και Αρχαία Ελληνικά, Μαθηματικά, Γλώσσες (μιλούσε τέσσερις: Αγγλικά, Γαλλικά, Ιταλικά και Ισπανικά), ενώ συνέχισε τις σπουδές του στη Μαδρίτη, όπου εντρύφησε στην πολιτική και φιλοσοφική σκέψη του Διαφωτισμού, ερχόμενος σε επαφή και με τις άλλες επιστήμες, οι οποίες εκφράστηκαν μέσα από το πνεύμα του Αιώνα των Φώτων (Γεωγραφία, Ιστορία, Λογοτεχνία, Μουσική)^[2]. Η Βιβλιοθήκη του περιείχε μια από τις πιο μεγάλες συλλογές βιβλίων της εποχής του^[3]. Ο Καποδίστριας, αφού ολοκλήρωσε τις εγκύκλιες σπουδές του στην Κέρκυρα, έφυγε για την Ιταλία, όπου σπούδασε την Ιατρική Επιστήμη στη Πά-

δοβα, την οποία και εξάσκησε, επιστρέφοντας στην πατρίδα του, πριν απορροφηθεί από την πολιτική^[4]. Παρέμεινε όμως ένας δια βίου μορφωνόμενος άνθρωπος, όπως χαρακτηριστικά διαβάζουμε και στις επιστολές που έστελνε τακτικά προς τον πατέρα του^[5]. Υπήρξε και αυτός γλωσσομαθής (πλην της μητρικής του γλώσσας, μιλούσε Γαλλικά, Ιταλικά, Ρωσικά, Γερμανικά)^[6]. Παράλληλα, είχε τη δυνατότητα, μέσα από την συναναστροφή με πλήθος λογίων και καλλιεργημένων ανθρώπων, να εντυπώσει στις ιδέες του Διαφωτισμού, στον τρόπο που αυτές μπορούσαν να διαμορφώσουν τη ζωή του κόσμου και των ανθρώπων, αλλά και να εφαρμοσθούν σε πολιτικό επίπεδο, κάτι που για τον Καποδίστρια περνούσε μέσα από την παιδεία των ανθρώπων^[7].

Ο Μιράντα, πριν κατασταλάξει στο σχέδιο του για την απελευθέρωση από την αποικιοκρατία των Ισπανών της πατρίδας του και της Λατινικής Αμερικής ευρύτερα, ταξίδεψε πολύ. Ως περιηγητής μάλιστα, επισκέφθηκε πλήθος χωρών της Ευρώπης^[8], ενώ είχε την ευκαιρία να πολεμήσει στο Μαρόκο της Αφρικής, στις ΗΠΑ, κατά τον αγώνα της Ανεξαρτησίας, αλλά και να πάρει μέρος στη Γαλλική Επανάσταση, με κίνδυνο της ζωής του, ιδίως κατά την περίοδο της Τρομοκρατίας^[9]. Στα ημερολόγιά του καταγράφονται οι εντυπώσεις του από τις επισκέψεις αυτές και καταδεικνύονται οι επιδράσεις που δέχθηκε από τον Διαφωτισμό^[10].

Σε ό,τι αφορά στη σχέση του με την Ελλάδα ο Μιράντα καταγράφει στο ημερολόγιό του^[11] πλήθος εικόνων και εντυπώσεων, που καταδεικνύουν τόσο τις πνευματικές ρίζες της σκέψης του, όσο και το γόνιμο διάλογο με τις συνιστώσες έννοιες του Διαφωτισμού. Ο Μιράντα καταγράφει σε πρώτο πρόσωπο τις όποιες εντυπώσεις του σχετικά με την Ελλάδα και τους τόπους της, καθιστώντας σαφές πως ό,τι γράφει δεν έχει να κάνει μόνο με τα διαβάσματά του, αλλά αποτελεί προσωπική μαρτυρία και καρπό αυτοψίας^[12], θυμίζοντας έτσι τον τρόπο με τον οποίο οι γεωγράφοι του Διαφωτισμού καταγράφουν τα στοιχεία της Γεωγραφίας, επιστήμη που διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στην διαμόρφωση της παιδείας και στον τρόπο που οι άνθρωποι έβλεπαν πλέον τον κόσμο^[13]. Ο Μιράντα λειτουργεί στα πλαίσια του Διαφωτισμού ως κοσμοπολίτης. Επισκέπτεται τόπους, καταγράφει συνήθειες και έθιμα^[14], χαρακτηριστικά ζωής, βλέπει το περιβάλλον, τον κόσμο, τους ανθρώπους, συγκρίνει τα όσα έχει μπροστά του με τις γνώσεις του^[15] και το παρελθόν και δίνει την δική του οπτική έναντι του κόσμου.

Έχει μελετήσει τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και δε διστάζει να προσαρμόσει το πρόγραμμα του ταξιδιού του στην Ελλάδα, ώστε να μπορέσει να επισκεφθεί τόπους που είναι συνδεδεμένοι με πρόσωπα και γεγονότα που φέρνουν στην μνήμη του την ελευθερία και τους αγώνες γι' αυτήν. Θα επισκεφθεί την Σαλαμίνα, όπου θα πάρει μια ιδέα για το «πώς ήταν παραταγμένοι ο ελληνικός και ο περσικό στόλος, όταν ο Θεμιστοκλής τον κατανίκησε», όπως επίσης «και για τον περιορισμένο χώρο που καταλάμβαναν και το μικρό μέγεθος των πλοίων που συγκροτούσαν το αρχαίο ναυτικό»^[16]. Θα μνημονεύσει τα έργα του Θεμιστοκλή, τις βάσεις των λιονταριών «που είχαν στο στόμα τους την αλυσίδα που έκλεινε το λιμάνι» και δε θα διστάσει να κατακρίνει τους Βενετούς που τα άρπαξαν, ενώ εκείνα «διαμόρφωναν δίχως άλλο το πιο ευγενές σκηνικό, σε αντίθεση με την εικόνα που δίνουν τώρα στο Ναυπηγείο της Βενετίας, έτσι όπως είναι τοποθετημένοι

δίχως βιάση και δίχως λογική»^[17]. Θα περάσει από τους «ερειπωμένους τάφους του Σοφοκλή και του Κίμωνα»^[18] και, καθώς θα φτάσει στην Αθήνα, θα επισκεφθεί τις αρχαιότητες, που θα του θυμίσουν το παρελθόν του πολιτισμού, της φιλοσοφίας, του αρχιτεκτονικού μεγαλείου, αλλά, κυρίως, θα τον φέρουν μπροστά στους τόπους όπου δόθηκαν αγώνες για την ελευθερία.

Δε θα διστάσει να καταγράψει με ειρωνεία την προχειρότητα με την οποία οι Ενετοί επεχείρησαν να μεταφέρουν τα αετώματα του ναού της Αθηνάς^[19] και να σημειώσει την καταστροφή που ο ναός υπέστη στα χρόνια της ενετικής πολιορκίας^[20]. Συγκρίνει τις ελικοειδείς γραμμές των ιονικών κιονοκράνων με τις αντίστοιχες που «που βλέπει κανείς στο θέατρο του Μάρκελλου και στην Αρρενωπή Τύχη (Fortuna Viri) στη Ρώμη» και τα θεωρεί «πρότυπα»^[21].

Δε θα διστάσει όμως να καταγράψει την ορθολογιστική ερμηνεία, στοιχείο και αυτό του τρόπου σκέψης του Διαφωτισμού, σε ό,τι αφορά ένα παράξενο γεγονός, «ένα φως που λέγεται πως καίει συνέχεια στο κέντρο του τείχους». Ο Μιράντα δεν είναι δεισιδαίμων. Λέει χαρακτηριστικά: «Όμως δεν είναι τίποτε άλλο από μια μεγάλη χαραμάδα μέσω της οποίας, με την αντανάκλαση του μαρμάρου, περνούν φωτεινές ακτίνες που κατευθύνονται προς το κτίριο»^[22].

Ο Μιράντα θα καταγράψει σα να ήταν αρχαιολόγος τις επιγραφές που βρίσκονται στα μνημεία του Φιλοπάππου, του Θρασύλλου και στην πύλη του Αδριανού, χωρίς να φοβηθεί να αναφερθεί και στη βαρβαρότητα των Τούρκων: «Τι ωραίο μάρμαρο! Και πώς το μεταχειρίζονται καθημερινά οι Τούρκοι! Βρήκαμε διάφορα κομμάτια των βάθρων τους που τα είχαν σπάσει πολύ πρόσφατα»^[23].

Όμως ο Μιράντα δε θα θεωρήσει ότι ο σκοπός του ταξιδιού του εκπληρώθηκε, εάν δεν επισκεφθεί τον Μαραθώνα. Θα ταξιδέψει οκτώ ώρες από την Αθήνα για να φθάσει εκεί όπου οι Έλληνες νίκησαν τους Πέρσες, οι οποίοι ήθελαν να τους υποδουλώσουν. Θα ψηλαφήσει τον τόπο και θα καταγράψει εικόνες από τη στρατηγική της μάχης^[24] και το μνημείο που ανεγέρθηκε για τη νίκη του Μιλτιάδη^[25], ενώ θα θυμηθεί τις περιγραφές του Πλουτάρχου, του Πολύβιου και του Παισανία. Μάλιστα, δε θα φοβηθεί, παρά το δύσκολο του εγχειρήματος, να ανεβεί και στη σπηλιά, που περιγράφει ο τελευταίος, όπου «ο λαός λέει ότι είναι η κατοικία των ψυχών των Ελλήνων που σκοτώθηκαν στον Μαραθώνα»^[26]. Ο Μιράντα δε λειτουργεί ενθουσιώδης παθητικά το τι έχει γραφτεί. Επιβεβαιώνει με τη δική του μαρτυρία τα όσα έχει διαβάσει και εγχρονίζει στο τότε την περιγραφή του παρελθόντος, δείχνοντας ότι η μελέτη του παρελθόντος λειτουργεί κριτικά και όχι τυφλωτικά^[27].

Ο Μιράντα, καθόλη τη διάρκεια του ταξιδιού του στην Ελλάδα, θα βλέπει και το παρόν με ρεαλισμό. Καταγράφει σκηνές που μαρτυρούν την τυραννία που υφίστανται οι Έλληνες, την συμπεριφορά των Τούρκων^[28], κρίσεις για τους Βενετούς^[29] και τους Εβραίους^[30], όπως επίσης και για την στάση ζωής των Ελλήνων. Στους τελευταίους τον εντυπωσιάζει ιδιαίτερα η αγάπη και η έφεσή τους για τη μουσική^[31], η οποία αποκα-

λύπτει «ένα μεγάλο βάθος αρμονίας και ευγένειας, ιδιαίτερα στα αθηναϊκά τραγούδια, γιατί ο κάθε τόπος έχει τα δικά του»^[32].

Δε θα μείνει όμως μόνο στη σχέση των Τούρκων με τους Έλληνες. Θα καταγράψει, στη συνέχεια του ταξιδιού του προς την Κωνσταντινούπολη, και τον τρόπο με τον οποίο οι Τούρκοι βλέπουν τους Δυτικούς, αφήνοντας να εννοηθεί ότι ο πολιτισμός, η ιστορία και οι αξίες είναι αυτές που ξεχωρίζουν την τυραννία, με την βαρβαρότητα και την αλαζονεία που την συνοδεύουν, από την πρόοδο και τη δυνατότητα της εν ελευθερία συνύπαρξης των ανθρώπων και των λαών^[33]. Παρά το γεγονός, πάντως, ότι στις περιγραφές του τονίζει τα θετικά του ελληνικού πνεύματος και ήθους^[34], δε φαίνεται να λειτουργεί μεροληπτικά. Όπου βλέπει Τούρκους, οι οποίοι συμπεριφέρονται ανθρώπινα και πολιτισμένα, καταγράφει την παρουσία τους^[35], δείχνοντας με αυτό τον τρόπο ότι ο ανθρώπινος χαρακτήρας μπορεί να παραμερίσει τυραννικές συμπεριφορές, οι οποίες προέρχονται από την αίσθηση ανωτερότητας που δίνει η κυριαρχία σε κοινωνικό επίπεδο.

Τέλος, αξίζει να επισημάνουμε ότι στη σκέψη του Μιράντα, καθώς περιοδεύει στον ελλαδικό χώρο, δε διαφαίνεται ιδιαίτερος θρησκευτικός προβληματισμός. Καταγράφει, όμως, και φαίνεται ότι είναι γνώστης, στοιχεία της λατρευτικής ζωής της Ορθόδοξης Εκκλησίας^[36], του ηθικού χαρακτήρα της ζωής της^[37], όπως επίσης και όψεις της λαϊκής ευσέβειας των χριστιανών^[38], ακολουθώντας την οπτική του Διαφωτισμού ως προς τη θρησκεία, ότι αυτή δεν απορρίπτεται εφόσον συμβάλει θετικά στην θεώρηση της ζωής ηθικά, αλλά και καταγράφεται ως στοιχείο της παράδοσης των ανθρώπων και των λαών, που τους διαφοροποιεί ταυτοτικά.

Μέσα από τις εμπειρίες αυτές διαπιστώνουμε τις πνευματικές ρίζες της σκέψης του Μιράντα. Έγνοια για την ελευθερία και την αντίσταση εναντίον της τυραννίας, εγκιβωτισμός των βασικών συνιστωσών του Διαφωτισμού^[39] (Λογική, Επιστήμες, Γεωγραφία, Ιστορία, υπέρβαση της δεισιδαιμονίας, χωρίς απόρριψη της θρησκείας), επιστροφή στο παρελθόν και την αρχαιογνωσία (με ενδιαφέρον για την πολιτική και στρατιωτική κατάσταση των αρχαίων) ως βάση του προβληματισμού για το τότε, περιηγητική διάθεση, με σπουδή των ανθρωπίνων προσώπων και απόφαση για ταλαιπωρία και κόπο προς εκπλήρωση του σκοπού, όλα αυτά αποκρυσταλλώνονται στο ταξίδι του στην Ελλάδα και διαμορφώνουν συνειδησιακά την μετέπειτα πορεία του^[40].

Αυτή η πορεία του Μιράντα έδειξε και κάτι ακόμη. Υπήρξε υποστηρικτής της αυτοδιάθεσης και της ανεξαρτησίας των λαών της Λατινικής Αμερικής και της πατρίδας του της Βενεζουέλας, με την προοπτική, ύστερα από την αποτίναξη της Ισπανικής αποικιοκρατίας, να συνυπάρξουν όλοι οι λαοί σε μια αυτοκρατορία που θα ξεκινούσε από τον Μισισιπή και θα κατέληγε στο ακρωτήριο Χορν^[41], όμως αυτό έβλεπε ότι δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς κάποιο πρόσωπο να αναλάβει την πρωτοβουλία να εμπνεύσει, να ξεσηκώσει και να διοικήσει τον αγώνα. Ενώ ξεκίνησε με την προοπτική της δημοκρατίας, εν τούτοις κατέληξε πολιτικά να υποστηρίζει έναν τύπο πεφωτισμένης δεσποτείας, κάτι που διεφάνη αμέσως μετά την de facto ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βενεζουέλας^[42]. Δεν ήταν ρεαλιστικό για ένα λαό που μόλις είχε απελευθερωθεί, να

μπορέσει να λειτουργήσει πλήρως δημοκρατικά. Χρειάζονταν θεσμοί και οργάνωση και εδώ ήταν απαραίτητη μία μορφή πεφωτισμένης δεσποτείας, επαναστατικής ολιγαρχίας, η οποία, με σεβασμό στα ατομικά δικαιώματα και τον φιλελευθερισμό, θα προετοίμαζε το λαό για να πορευθεί μέσα σε δημοκρατικό καθεστώς. Ο Μιράντα οδηγήθηκε σ' αυτή τη λογική βλέποντας την προβληματική εξέλιξη της Γαλλικής Επανάστασης^[43], αλλά και τις αντιδράσεις από οπαδούς του βασιλιά της Ισπανίας στη Βενεζουέλα^[44], όπως επίσης και από την αμάθεια και απαιδευσία των ανθρώπων που λειτουργούσαν δεισιδαιμονικά^[45]. Παράλληλα, όντας ρεαλιστής, δε θα διστάσει να αξιοποιήσει τις σχέσεις που είχε αναπτύξει με την Αγγλία^[46] και να εξασφαλίσει τη συμπαράστασή της, διαβλέποντας την εχθρότητα που υπήρχε ως προς την Ισπανία^[47], αλλά και τα ευρύτερα εμπορικά συμφέροντα της πρώτης, που άνοιγαν το δρόμο για την υποστήριξη, σε μία περίοδο αναταραχής στην Ευρώπη, της επιθυμίας για ανεξαρτησία των υπόδουλων λαών. Ο χρόνος όμως τελικά δεν του επέτρεψε να ολοκληρώσει το σχεδιασμό του και πλήρωσε με την ίδια του τη ζωή τα οράματά του^[48].

Την ίδια στάση ζωής, με περισσότερη επιφυλακτικότητα όσον αφορά στο ξεκίνημα της Επανάστασης, την οποία θεωρούσε ότι έπρεπε να γίνει αφού ο λαός μπορέσει να ετοιμαστεί δια της παιδείας^[49], είχε στη σκέψη του ο Καποδίστριας. Βεβαίως, όταν η Επανάσταση ξέσπασε, δε δίστασε να αφήσει κατά μέρος τις επιφυλάξεις του και να βοηθήσει όσο μπορούσε, αρχικά διπλωματικά^[50] και στη συνέχεια, όταν αποχώρησε από Υπουργός Εξωτερικών, με τις επαφές του με τους φιλέλληνες^[51], με την οικονομική ενίσχυση που πέτυχε μέσω φίλων του για τον Αγώνα^[52], με την περίθαλψη ορφανών παιδιών των Αγωνιστών^[53], και, τέλος, αναλαμβάνοντας τις τύχες του Αγώνα και την δημιουργία κράτους με τον ίδιο επικεφαλής^[54]. Και ο ίδιος δε δίστασε να συνεργαστεί με τις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής, γνωρίζοντας καλά πως καμία τύχη δεν θα είχε ο Αγώνας των Ελλήνων για αυτοδιάθεση και ανεξαρτησία χωρίς την συνδρομή τους^[55]. Ωστόσο, όλες αυτές οι προσπάθειες θα έχουν για τον ίδιο τέλος ανάλογο με του Μιράντα: θα θυσιάσει τη ζωή του για την πατρίδα του πέφτοντας από φονικά χέρια αντιπολιτευόμενων και παρασυρμένων από τις ξένες Δυνάμεις και την πολιτική τους στην Ελλάδα^[56].

Οι πνευματικές ρίζες στη σκέψη και στη δράση του Καποδίστρια έχουν να κάνουν σε γενικές γραμμές με τον τρόπο που προσέλαβε τον Διαφωτισμό, τόσο στα Επτάνησα όσο και στη Ρωσία, όπου κυρίως έδρασε πολιτικά. Ο Καποδίστριας υιοθετεί την προτεραιότητα της παιδείας^[57], την ηθική και συνέχεια του Ελληνισμού με βάση όμως την Εκκλησία και τη διδασκαλία του Ευαγγελίου, για να έχει νόημα ο φιλελευθερισμός^[58], την αποδοχή της επιστημονικής προόδου^[59], την ανάγκη για ρεαλισμό και λογική^[60]. Ενώ όμως ασπάζεται το φιλελευθερισμό και τα δικαιώματα των ανθρώπων και των λαών^[61], την ελευθερία και την απαλλαγή από κάθε τυραννία ως προτεραιότητα ζωής^[62], δεν θα υιοθετήσει το κλίμα θεσμικής διάλυσης που έφερε η Γαλλική Επανάσταση^[63]. Για τον Καποδίστρια είναι απαραίτητες οι μεταρρυθμίσεις στους θεσμούς και στη συμπεριφορά των ηγεσιών έναντι των λαών^[64], η άρση της διαφθοράς και της εκμετάλλευσης^[65], προκειμένου να υπάρξει ομαλότητα στη ζωή των κοινωνιών και οι πολίτες να ζήσουν δημιουργικά και ευχαριστημένοι. Η στάση αυτή διαφαίνεται από τον τρόπο που χειρίστηκε ζητήματα που έχουν να κάνουν με τα ανθρώπινα δικαιώματα, όπως το δουλεμπόριο των μαύρων της Αφρικής^[66], αλλά και το θέμα της αυτο-

διάθεσης των αποικιών της Ισπανίας και της Πορτογαλίας στη Νότια Αμερική (σύγκρουση Βραζιλίας και Ισπανίας για τις περιοχές της σημερινής Ουρουγουάης και της Αργεντινής), όντας Υπουργός των Εξωτερικών της Ρωσίας^[67], αλλά και από την προσπάθειά του να αντισταθεί στις αυθαιρεσίες του Μέττερνιχ στα πλαίσια της Ιεράς Συμμαχίας^[68].

Ο Καποδίστριας δεν είναι οπαδός της λογικής ότι η εξουσία είναι για όλους. Είναι λάτρης των θεσμών και των ικανών ανθρώπων. Έχει την λογική της πεφωτισμένης δεσποτείας, όχι όμως στη βάση της τυραννίας^[69]. Γι' αυτό και όταν αναλάβει κυβερνήτης της Ελλάδας, επειδή διαβλέπει ρεαλιστικά τις ανάγκες και την ανωριμότητα του λαού, της μέχρι τότε ηγεσίας και την σύγκρουση των συμφερόντων, τόσο των προσωπικών, όσο και των πολιτικών, που υποθάλλουν οι Μεγάλες Δυνάμεις της Εποχής, θα αναλάβει ο ίδιος την ευθύνη να προχωρήσει μπροστά, με αυτοθυσία, ανιδιοτέλεια, αλλά και αίσθηση ότι γνωρίζει το πώς πρέπει να πορευθεί το νέο κράτος^[70].

Όλα αυτά πηγάζουν, εκτός από τις επιδράσεις της Ρωσικής Αυλής στην οποία θήτευσε, και από την ορθόδοξη πίστη του^[71], οικοδομημένη στην Κέρκυρα στη ζωή της οικογένειάς του, στο μοναστήρι της Πλατυτέρας, αλλά και στην βαθύτερη πεποίθησή του ότι η Θεία Πρόνοια είναι αυτή που τελικά αποφασίζει για την πορεία του κόσμου, ενώ έργο του ανθρώπου είναι να κάνει κάθε απαραίτητη δράση, αφήνοντας όμως στο Θεό τα αποτελέσματά της^[72].

Για τον Μιράντα έχει γραφτεί το εξής: «Πολέμησε όπως πολεμούσαν οι Ευρωπαίοι, σύμφωνα με τους πολεμικούς κανόνες που εφάρμοζαν στον πόλεμο οι Ευρωπαίοι, αλλά και για τις Ευρωπαϊκές αξίες που είχαν αληθινά παγκόσμιο περιεχόμενο»^[73]. Ήταν πρόδρομος της ανεξαρτησίας της πατρίδας του και ας μην ευτύχησε να τη δει. Ο Καποδίστριας ήταν από τους πρωτοπόρους των αληθινά ευρωπαϊκών αξιών της ελευθερίας, της αλληλεγγύης και των δικαιωμάτων των λαών, άνθρωπος της δικαιοσύνης και της πίστης στο Θεό και ο δικός του πόλεμος, στηριγμένος στα όπλα του ρεαλισμού, της χαρισματικής ευφυΐας και της ανιδιοτέλειας, τον έκανε να ευτυχίσει να δει την πατρίδα του ανεξάρτητη από τον τουρκικό ζυγό, όχι όμως από αυτόν των παθών, της ιδιοτέλειας και της εξάρτησης. Μέσα από την Ιστορία των ιδεών και των πράξεών τους διαπιστώνουμε ότι δεν είναι αδύνατη η εφαρμογή των πνευματικών ριζών που κτίζουν προσωπικότητες. Δεν είναι όμως και αρκετή, εάν δεν υπάρχουν κοινωνίες που να μπορούν να ανταποκριθούν στους οραματισμούς. Και αυτό είναι πολύτιμο μήνυμα για τις συνθήκες του σήμερα.

[1] Ο Μιράντα έζησε από το 1750 έως το 1816 και ο Καποδίστριας από το 1776 έως το 1831.

[2] βλ. αναλυτικά Samuel Grogan, "Francisco de Miranda", *History Text Archive*. Το κείμενο υπάρχει και στο Διαδίκτυο στη διεύθυνση <http://historicaltextarchive.com/sections.php?action=read&artid=636>

[3] Η Βιβλιοθήκη σήμερα δεν υπάρχει. Μετά το θάνατο του Μιράντα πουλήθηκε. Για το περιεχόμενό της αξιολογες είναι οι μελέτες του Χιλιανού καθηγητή M. Castillo Didier. βλ. "La reconstrucción de la biblioteca griega de Francisco de Miranda", disertación en la Academia Nacional de la Historia de Venezuela, el 18 de

junio de 1987, *Boletín de la Academia Nacional de la Historia*, N° 281, enero-marzo, 1988, Caracas και "La biblioteca griega de Francisco de Miranda: una aproximación", *Byzantion Nea Hellás*, N° 9-10, 1990.

[4] βλ. Τρ. Ευαγγελίδη, *Ιστορία του Ιωάννου Καποδίστρια Κυβερνήτη της Ελλάδος (1828-1831)*, Αθήνα 2005 (φωτοστατική ανατύπωση της εκδόσεως του 1894), σελ. 14 κ. ε.

[5] Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του για την συγκατοίκηση που είχε με τον Μητροπολίτη πρώην Άρτης και μετέπειτα Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιο και τον γραμματέα του τελευταίου Δ. Μόστρα: «Δια να αντιμετωπίσωμεν την αναπόφευκτον ανίαν της διαμονής ταύτης χρησιμοποιώμεν μετά του Επισκόπου τα αμοιβαία μέσα ημών. Αναγιγνώσκω υπό την επίβλεψιν αυτού και υπό την γραμματικήν μάλιστα του Μόστρα, Όμηρον. Ούτοι κοπιάζουν μετ' εμού ίνα εξοικειώσουν εμέ προς την Γαλλικήν πένναν». *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, Κέρκυρα 1980, τόμος Γ', επιστολή αρ. 36, Αγία Πετρούπολις, 18/30 Αυγούστου 1809, σελ. 40. Την μετάφραση και την επιμέλεια του τόμου είχε ο Π. Μιχαηλάρης.

[6] Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του προς τον πατέρα του: «Επέτυχα να ζω αρκούντως ικανοποιητικά εν τη Ρωσία μετά πέντε ή έξι μήνας, έχων εν τω μεταξύ εκμάθει ολίγον την γλώσσαν. Η γερμανική εξ άλλου μου φαίνεται γλώσσα τα μάλα δύσκολος και δεν γνωρίζω αν θα εύρω το θάρρος να ασχοληθώ μετ' αυτής. Ουχ ήττον, αυτή είναι αναγκαιοτάτη... καθ' όσον οι άνθρωποι, οι τεχνίται, οι έμποροι και επί τέλους όλον αυτό το πλήθος, μετά του οποίου συναλλάσσεται τις δια τα αναγκαία της ζωής, δεν ομιλεί παρά μόνον την γερμανικήν . είναι δε βασιανιστικόν να έχη τις πάντοτε μετ' αυτού ένα διερμηνέα». βλ. *Αρχείον*, ό.π., επιστολή 77, Βιέννη 6/18 Οκτωβρίου 1811, σελ. 156.

[7] Γράφει χαρακτηριστικά για τον Άνθιμο Γαζή, μία από τις σπουδαιότερες μορφές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, με τον οποίο είχε συναναστροφή κατά την παραμονή του στη Βιέννη: «Εκτός του ότι βλέπω αυτόν όλως τας Κυριακάς μετά την λειτουργίαν, διέρχομαι ωσαύτως εις την οικίαν του εσπέραν τινά καθ' εκάστην εβδομάδα. Ούτος είναι άνθρωπος πεπαιδευμένος και συγκεντρώνει εις την οικίαν του όλους εκείνους τους Έλληνας, οίτινες καλλιεργούν τα γράμματα και τας επιστήμας. Εκδίδει μίαν εφημερίδα φιλολογικήν, γραμμένην εις την νεωτέραν ελληνικήν γλώσσαν, δια την οποίαν, εις τας στιγμάς της σχόλης μου, γράφω τώρα ένα άρθρον. Αυτό έχει ως αντικείμενον την δημοσίαν εκπαίδευσιν». βλ. *Αρχείον*, ό.π., επιστολή 59, Βιέννη 7/19 Φεβρουαρίου 1812, σελ. 180. Ο Καποδίστριας αναφέρεται στο *Λόγιο Ερμή*. Για το Γαζή βλ. την ωραία μονογραφία του Ι. Χατζηφώτη, *Άνθιμος Γαζής*, Αθήνα 1969.

[8] Επισκέφθηκε κατά σειράν την Ιταλία, τη Ραγούζα-σημερινό Ντουμπρόβνικ- της Κροατίας, την Ελλάδα, τη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη, τη Ρωσία, τη Σουηδία, τη Νορβηγία, τη Δανία, τη Γερμανία, την Ολλανδία, το Βέλγιο, την Ελβετία, τη Γαλλία και την Αγγλία. Τις εντυπώσεις του από τα ταξίδια του καταγράφει στα ημερολόγια του βλ. *Francisco de Miranda: Diario de viajes*, Seleccion, prologo y notas M. Castillo Didier, Monte Avila Editores, Caracas 1992.

[9] Ο Μιράντα ήταν φίλος με τους Γιρονδίνους Μπρισσώ και Πετιόν νε Βιλνέβ, ενώ πολέμησε με το Γαλλικό στρατό στις Κάτω Χώρες το 1792. Συνελήφθη για πρώτη φορά τον Απρίλιο του 1793 με την κατηγορία της συνωμοσίας εναντίον της Δημοκρατίας, την οποία υπέθαλπε η εφημερίδα του Μαρά «Ο Φίλος του Λαού». Ο Μιράντα αθωώθηκε χάρις στην ευγλωττία και την ηρεμία με την οποία υπερασπίστηκε τον εαυτό του. Συνελήφθη και πάλι τον Ιούλιο του 1793 γιατί οι Ιακωβίνοι και ο Μαρά δεν σταμάτησαν να τον επιβουλεύονται, φυλακίστηκε και δεν εκτελέστηκε διότι το Διευθυντήριο και ο Ροβεσπιέρος δεν συμφωνούσαν τι έπρεπε να γίνει μ' αυτόν. Αποφυλακίστηκε τον Ιανουάριο του 1795. Αργότερα, θα απελαθεί. βλ. *The Marqués de Rojas Miranda dans la révolution française*, Carácas, 1889 και σχετικό λήμμα στην Εγκυκλοπαίδεια *Britannica*, 2010, τόμος 11.

[10] Ο Μιράντα, μέσα από τα ημερολόγια του, λειτούργησε ως οίονει χρονικογράφος. Παρουσιάζει με τις μαρτυρίες του τον θάνατο του παλαιού κόσμου, όπως αυτός αποτυπώνεται στην κατάρρευση της βασιλείας στη Γαλλία, καταδεικνύει τις επιδράσεις που δέχθηκε από τον στοχασμό των αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων και διασώζει πλήθος πληροφοριών για τη ζωή, την ιστορία, τον πολιτισμό, τα ήθη, την κουλτούρα των ανθρώπων και των λαών, πέρα από τις όποιες παρατηρήσεις του για την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα που γίνονται με εμβρίθεια. Κάποιος σύγχρονος σχολιαστής παρατηρεί: «Έχει περιγραφές έργων τέχνης, κυρίως πινάκων ζωγραφικής και αγαλμάτων, στο παλάτι του Λούβρου, που θα μπορούσαν σήμερα να χρησιμοποιηθούν στην έκδοση ενός μεγάλου οδηγού για το Μουσείο». βλ. *Colombeia: Generalissimo Francisco de Miranda's Archives*, <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/flagship-project-activities/memory-of-the-world/register/full-list-of-registered-heritage/registered-heritage-page-2/colombeia-generalissimo-francisco-de-mirandas-archives/>.

[11] Τα σχετικά αποσπάσματα κυκλοφορούνται πλέον μεταφρασμένα στα ελληνικά. βλ. Φρανσίσκο ντε Μιράντα, *Ο Μιράντα στην Ελλάδα*, Αθήνα 2009, εκδόσεις ΚΨΜ, όπου και οι παραπομπές στο εξής.

[12] Γράφει χαρακτηριστικά ο Μιράντα για την Πάτρα: «Αυτή η πόλη είναι η σημαντικότερη του Μοριά, τόσο για το εμπόριό της όσο και για τον πληθυσμό της. Θα πρέπει να έχει 4500 κατοίκους, οι περισσότεροι από τους οποίους είναι έμποροι. Σε αυτό το λιμάνι θα πρέπει να φορτώνουν 15 με 20 πλοία το χρόνο, από 160 ως 200 τόνους το καθένα, με προϊόντα της χώρας, το κυριότερο των οποίων είναι η σταφίδα, που στην Ευρώπη είναι γνωστή ως σταφίδα Κορίνθου». Και συμπληρώνει: «Η παρακμή αυτής της πόλης συμβαδίζει με αυτήν όλης της χώρας από την επανάσταση του 1770 και μετά. Από τους 400.000 κατοίκους έμειναν 200.000 και από τα 300 καράβια που φόρτωναν δημητριακά και σταφίδες σ' αυτό το λιμάνι και στον κόλπο της Ναυπάκτου σήμερα είναι μόλις 30» (*Μιράντα*, ό.π., σελ. 30). Αναφέρεται δηλαδή στο τι γινόταν και αμέσως καταγράφει και τις πληροφορίες του τι γίνεται τις ημέρες που κάνει την επίσκεψη. Το στοιχείο της προσωπικής μαρτυρίας φαίνεται και από την παρατήρηση που κάνει για την Αθήνα, με βάση την μαρτυρία κάποιου που γνώρισε εκεί: «Ο κ. Καϊράκ μου έδωσε μερικές ενδιαφέρουσες πληροφορίες σε σχέση με τη χώρα, που τις ξέρει από παιδί. Η Αθήνα θα πρέπει να φορτώνει μόνο τρία καράβια το χρόνο για τον Χριστιανικό κόσμο με σιτηρά και λάδι. Η πόλη είναι ζεστή το καλοκαίρι και οι δρόμοι της είναι στενοί και βρώμικου» (*Μιράντα*, ό.π. σελ. 85)

[13] για τη Γεωγραφία και την σημασία της στην διαμόρφωση του νέου ανθρώπινου κοσμοειδώλου στα χρόνια του Διαφωτισμού βλ. ενδεικτικά Π. Κιτρομηλίδη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1996, σσ. 125-128.

[14] Χαρακτηριστικές είναι οι περιγραφές δύο γάμων, ο ένας στην Πάτρα και ο άλλος στην Αθήνα. Ο ένας κράτησε τρεις με τέσσερις μέρες, και ο Μιράντα περιγράφει όλο το τελετουργικό του, ενώ στο δεύτερο δε θα διστάσει να κάνει χαρακτηρισμό για την εμφάνιση της νύφης την οποία περιγράφει ως «εμφανίσιμη, αν και χωρίς φινέτσα κοπέλα»! βλ. *Μιράντα*, ό.π., σσ. 31-34 και 75.

[15] Χαρακτηριστικά γράφει για το χορό που έγινε μετά το γάμο στην Πάτρα, συγκρίνοντάς τον με χορό που είχε γνωρίσει ο ίδιος στην Κούβα: «Δεν μπορεί κανείς να φανταστεί πόσο άσεμνες ήταν οι κινήσεις των χορευτών. Ποιος Χουάν Γκαρραντέ από την Αβάνα, αυτό δεν ήταν τίποτα μπροστά τους!» βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 33.

[16] βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 49.

[17] βλ. *Μιράντα*, ό.π., σσ. 51επ.

[18] βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 52.

[19] «Τα ανάγλυφα που διατρέχουν το αέτωμα είναι εξαισίας αισθητικής και κάνουν τον επισκέπτη να λείει κρίμα γι' αυτά που λείπουν. Τα ανάγλυφα του κύριου αετώματος λείπουν εντελώς, γιατί των Ενετών, που θέλησαν να τα μεταφέρουν, τους έπεσαν στο έδαφος και έσπασαν όλα». βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 63.

[20] «Πρώτα είδαμε τον περιφήμο ναό της Αθηνάς, που το κέντρο της είναι ερειπωμένο καθώς ανατινάχτηκε με τα πυρομαχικά και το μπαρούτι που υπήρχε μέσα, τον καιρό της ενετικής πολιορκίας, ως αποτέλεσμα μιας βόμβας που έριξαν αυτοί». βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 63.

[21] βλ. *Μιράντα*, ό.π., σσ. 63επ.

[22] βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 64.

[23] βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 70.

[24] Φαίνεται η θέση που κατέλαβε ο ελληνικός στρατός στους πρόποδες εκείνου του βουνού, για να διασφαλίσει την τακτική υποχώρησή του. Όμως στην κατεύθυνση της θάλασσας, προς τα δεξιά, διακρίνεται ένα βαλτώδες ύψωμα όπου αφανίστηκε το μεγαλύτερο μέρος του περσικού ιππικού και που το κάλυπτε τέλεια η δεξιά πτέρυγα». βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 80.

[25] «Καταμεσής της πεδιάδας και προς τη θάλασσα, υπάρχει μια μεγάλη πυραμίδα από χώμα, που είναι ορατή απ' όλες τις πλευρές, και που είναι συγχρόνως ο τάφος και το μνημείο των 2000 Ελλήνων στρατιωτών που πέθαναν στη μάχη. Ωραιότατη ιδέα! Στο κέντρο της πεδιάδας υπάρχει ένας μεγάλος σωρός από χοντρά μάρμαρα που φαίνεται να είναι τα ερείπια ενός μεγάλου μνημείου που ανεγέρθηκε εκεί για τη νίκη του Μιλτιάδη». βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 80.

[26] βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 82.

[27] «Η περιγραφή που κάνουν ο Πλούταρχος και ο Πολύβιος είναι τόσο ακριβής, που όταν βρέθηκα εκεί νόμιζα πως έβλεπα το σχέδιό τους. Την ίδια εντύπωση είχα και στο λιμάνι του Πειραιά». βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 81.

[28] «Στους δρόμους της Αθήνας σπάνια βλέπεις γυναίκες και αν τις δεις το βάζουν στα πόδια, ιδιαίτερα αν δουν κάποιον Τούρκο, καθώς οι καημένες υφίστανται κακομεταχείριση και βιάζονται από δαύτους» βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 75. Αλλού γράφει για τις διακρίσεις που οι Τούρκοι κάνουν εις βάρος των ανθρώπων που πιστεύουν σε άλλες θρησκείες: «Είχα να υποφέρω το θόρυβο που έκανε στο δρόμο ένας τρελός Τούρκος με

το ντέφι του. Οι Τούρκοι αφήνουν να κάνουν ό,τι θέλουν αυτοί οι άνθρωποι, λόγω κοινής θρησκείας, ενώ, αν κάποιος άλλος ήθελε να κάνει πολύ λιγότερα πράγματα, δεν θα την έβγαζε καθαρή» βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 46. Και αλλού: «Αυτό που με ενόχλησε ιδιαίτερα ήταν ένας Τούρκος ζητιάνος που επιβιβάστηκε χατιρικά (στο καράβι που μας πήγαινε στον Πειραιά) μαζί με τη γυναίκα του και τα παιδιά του. Και ήθελε ο αχαϊρευτος, παρ' όλα αυτά, μόνο και μόνο επειδή ήταν Τούρκος, να κάνει κουμάντο στο καράβι». βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 50.

[29] Γράφει για την Βενετοκρατούμενη Ζάκυνθο: «Τι απάτη είναι αυτή η Υγειονομική Επιτροπή! Όμως δεν ξεγελιέται αυτός που ξέρει ότι η χώρα κυβερνάται από ματαιόδοξους, μίζερους, φαύλους και αγνώμονες Ενετούς, που αφήνουν τη Γερουσία για να μην πεθάνουν απ' την πείνα και που κουβαλούν μαζί τους όλα τα κακά, τα οποία προσθέτονται σε αυτά που ήδη έχει η χώρα, που είναι διεφθαρμένη στο έπακρο». βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 27.

[30] «Ποτέ μου δε συνάντησα τόσο επηρμένους και ματαιόδοξους διαβόλους όσο είναι οι Εβραίοι της Υγειονομικής Υπηρεσίας αυτού του τόπου, όταν στρογγυλοκάθονται σαν δικαστές σ' εκείνο τον μίζερο πάγκο». βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 27.

[31] Ας μην ξεχνούμε τη μεγάλη αγάπη του Μιράντα για τη μουσική. Έπαιζε φλάουτο και συγκέντρωνε μουσικά χειρόγραφα, έχοντας ακόμη και την παρτιτούρα της Μασσαλιώτιδας. βλ. και Didier, "El Precursor Miranda y la música", *Revista Musical de Venezuela*, N° 12-14, 1984, του ιδίου "La música en la vida y los escritos del Precursor Miranda", *Revista Nacional de Cultura de Venezuela*, N° 264, 1987 και *Colombia: Generalissimo Francisco de Miranda's Archives*, ό.π. .

[32] βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 83. Ακόμη αναφέρει για τον Πειραιά ότι άκουσε «μουσική και τραγούδια ελληνικά από άνδρες και γυναίκες που διέτρεχαν με μια ωραία βάρκα το λιμάνι και έδιναν παράσταση στα καράβια που υπήρχαν εκεί. Αυτός ο λαός έχει έντονη προδιάθεση για μουσική. Όλοι τραγουδούν!» βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 52.

[33] «Ο Τούρκος αξιωματικός έχει περισσότερο ύφος και υπεροψία απ' όσο οι δικοί μας ανώτεροι αξιωματικοί και, μα το θεό, τους έχει όλους σούζα. Ωστόσο, κάθε μέρα καλεί στο τραπέζι του δυο ή τρεις ταξιδιώτες χωρίς να κάνει διάκριση, οπότε μπορεί να απευθύνει την πρόσκληση είτε στον μελαμψό Άραβα είτε στον Τούρκο αγά, και όλοι τους τρώνε με τα χέρια και από το ίδιο πιάτο... Είναι αξιοσημείωτο το πνεύμα ισότητας με το οποίο αυτό το έθνος αποδέχεται και συμπεριφέρεται στους νέγρους, τη στιγμή που περιφρονεί και δεν μπορεί να αντέξει τους Φράγκους!» βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 101. Και αλλού: «Ημασταν πια σ' αυτή την τεράστια πόλη (την Κωνσταντινούπολη) και βλέπαμε το κάστρο των Επτά Πύργων. Ο καπετάνιος φρόντισε να μου εξηγήσει πως φυλάκιζαν εκεί τους Φράγκους πρεσβευτές όταν κηρυσσόταν πόλεμος ή όταν δεν συμπεριφέρονταν καλά. Εγώ του απάντησα πως αυτό κακώς γινόταν και ότι τους δικούς τους δεν τους μεταχειρίζονταν έτσι σε άλλα μέρη του κόσμου. Αυτός μου απάντησε αμέσως ότι οι Τούρκοι δεν έστελναν ούτε είχαν ανάγκη να στείλουν πρεσβευτή σε οποιοδήποτε μέρος». βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 107επ..

[34] «Μου συνέβη κάτι το πρωτόγνωρο: ένας Έλληνας που ερχόταν καβάλα στο άλογο, καθώς με είδε πεζό και νομίζοντας ότι εγώ θα συνέχιζα έτσι το δρόμο μου, αφίππευσε αμέσως και επέμεινε να ανέβω εγώ στο ζώο και αυτός να συνεχίσει με τα πόδια, μέχρι που κατάλαβε ότι εγώ έκανα μόνο έναν σύντομο περίπατο και ότι το δρόμο μου θα τον συνέχιζα δια θαλάσσης» βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 37. Ακόμη καταγράφει την φιλοξενία των Ελλήνων: «Στη συνέχεια μου έστρωσαν χαλί και μαξιλάρι κάτω από ένα δέντρο κι εκεί πήρα το τσάι μου, φρούτα κλπ. και αναπαύτηκα για μια ώρα. Αυτοί οι καλοί άνθρωποι με προσκάλεσαν να ξαναπεράσω από εκεί» βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 78.

[35] «Ένα απόγευμα επισκέφτηκα, μαζί με τον πρόξενο Πάουλ, το διοικητή της πόλης ή ντις νταργά... μου φαίνεται πως είναι καλός άνθρωπος με ευθεία κρίση, στην ηλικία περίπου των 60 ετών. Μας υποδέχτηκε στον κήπο του, όπου καθίσαμε πάνω σε ένα χαλί με τον τούρκικο τρόπο, και μας πρόσφερε καφέ, πίτα και λουλούδια από το χαρέμι του. Εμένα, ως ξένο, με πρόσεξε πολύ και μας μετέφερε κάτι από τη φιλοσοφία του, λέγοντάς μας ότι ένιωθε ευτυχής που καλλιεργούσε αυτό τον κήπο και που είχε κάποιους φίλους. Όλα τα άλλα τα έβλεπε εντελώς αδιάφορα» βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 31. «Κάποιοι Τούρκοι που με είδαν να παρατηρώ το ναό του Ποσειδώνα θέλησαν να μου δείξουν άλλα απομεινάρια που ήταν εκεί κοντά, σ' ένα υπόγειο, όμως αυτά δεν ήταν τίποτε άλλο από αράβικη ή τούρκικη αρχιτεκτονική χωρίς αξία, και στην κατασκευή είχαν χρησιμοποιηθεί απομεινάρια από ελληνικό κτίσμα και κίονες» βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 41.

[36] «Με τα δαχτυλίδια περασμένα, με το στεφάνι στο κεφάλι και με τα χέρια κρατημένα σφιχτά, πέρασαν τρεις φορές γύρω από το τραπέζι, αφού πρώτα πήραν από το χέρι του Αρχιεπισκόπου λίγο ψωμί και κρασί, σαν ένα είδος θείας κοινωνίας» βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 32.

- [37] «Όμως εγώ που ήμουν περίεργος να δω τους χορευτές που είχαν προσπαθήσει να μπουν στη σάλα-κάτι που απαγόρευσε ο Αρχιεπίσκοπος όσο ήταν παρών-παρακαλούσα να τους δω να χορεύουν, όπως και έγινε όταν έφυγε αυτός...» βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 32επ.
- [38] «Προς την ακρογιαλιά βρίσκεται ένα ερειπωμένο κτίριο που ήταν η εκκλησία του Αγίου Ανδρέα κι εκεί μπορεί κανείς να δει ένα απομεινάρει από επιτύμβια πέτρα, που λέγεται ότι είναι από τον τάφο του αγίου και από τον τόπο όπου μαρτύρησε. Δεν λείπουν τα κεράκια που καίνε μέρα και νύχτα και που τα ανάβουν οι πιστοί» βλ. *Μιράντα*, ό.π., σελ. 34.
- [39] Για την ιδεολογία του Διαφωτισμού βλ. Π. Κονδύλη, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός Οι Φιλοσοφικές Ιδέες*, Αθήνα 1998, σσ. 9-11 και *Κιτρομηλίδης*, ό.π., σσ. 13-20.
- [40] βλ. Ροντρίγο Τσάβες Σαμούδιο, «Πρόλογος», *Μιράντα*, ό.π., σσ. 12-17.
- [41] βλ. *Εγκυκλοπαίδεια Britannica*, ό.π.
- [42] Η ανεξαρτησία κράτησε δύο περίπου χρόνια, από τις 19 Απριλίου 1810 μέχρι τις 25 Ιουλίου 1812. βλ. “Francisco de Miranda”, *The Encyclopedia of World Biography*, σελ. 52.
- [43] βλ. *Britannica*, ό.π., και στο Διαδίκτυο με καταγραφή των πηγών <http://kiwipedia.com/kiwi/Zi9yL2EvRnJhbmNpc2NvX2RIX01pcmFuZGFfZjk4NA>
- [44] Επικεφαλής των φιλοβασιλικών ήταν ο Ντομίνγκο Μοντεβέρντε. βλ. *Grogan*, ό.π. Η Ισπανική αγορά έκλεισε για την εξαγωγή του κακάο της Βενεζουέλας, με αποτέλεσμα να επικρατήσει φτώχεια, κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, ενώ φαίνεται πως υπήρχε καχυποψία έναντι του Μιράντα και από τον Σιμόν Μπολίβαρ, ο οποίος και τον παρέδωσε, σύμφωνα με κάποιες μαρτυρίες, στους Ισπανούς, μετά την κατάπιξη της επανάστασης. βλ. *Britannica*, ό.π. και Robertson, W. S. *Francisco de Miranda and the Revolutionizing of Spanish America*, Washington, 1909.
- [45] Την Μεγάλη Πέμπτη του 1812 έγινε μεγάλος σεισμός. Η επαναστατική κυβέρνηση είχε αναλάβει τα ηνία του Καρακάς το 1810 την ημέρα της Μεγάλης Πέμπτης. Ο σεισμός θεωρήθηκε αποδοκιμασία του Θεού στους επαναστάτες και οι φιλοβασιλικοί εκμεταλλεύτηκαν την κατάσταση. βλ. και http://en.wikipedia.org/wiki/Francisco_de_Miranda
- [46] βλ. *Grogan*, ό.π.
- [47] βλ. Η Ισπανία ήταν σύμμαχος με τον Ναπολέοντα και αυτό προκάλεσε την εχθρότητα της Αγγλίας. Όταν όμως η Αγγλία αποφάσισε να αποστείλει εκστρατευτικό σώμα για να βοηθήσει τον Μιράντα, ο Ναπολέοντας επιτέθηκε στην Ισπανία, με αποτέλεσμα να αλλάξουν τα δεδομένα. Για τις παλινωδίες της Αγγλικής πολιτικής, όπως επίσης και για την στάση των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων στο ζήτημα των αποικιών της Ισπανίας βλ. Ελένης Κούκου, «Διπλωματικές Ενέργειες του Καποδίστρια για πολιτείες της Αμερικής», περ. *Μνημοσύνη*, Αθήνα 1995, τόμος 12ος (1991-1993), σελ. 189 κ.ε.
- [48] βλ. *Σαμούδιο*, ό.π., σελ. 15.
- [49] βλ. *Ευαγγελίδης*, ό.π. σελ. 20.
- [50] βλ. αναλυτικά στα όσα γράφει ο Καποδίστριας στο αυτοβιογραφικό του κείμενο «Επισκόπησις της πολιτικής μου σταδιοδρομίας 1798-1822», το οποίο περιλαμβάνεται στο *Αρχαίον Καποδίστρια*, Κέρκυρα 1976, Τόμος Α', μετάφρασις Μιχαήλ Λάσκαρι, σσ. 66 κ. ε.
- [51] βλ. *Ευαγγελίδης*, ό.π., σελ. 67επ.
- [52] Με κορυφαίο τον Εϋνάρδο βλ. και Αλ. Δεσποτόπουλου, *Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας και η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, Αθήνα 19962, σελ. 45επ.
- [53] πρβλ. σχετικές επιστολές του Καποδίστρια προς τον σπουδαίο παιδαγωγό Fellenberg στο *Ιωάννης Καποδίστριας: ανέκδοτη αλληλογραφία με τους Philippe – Emmanuel de Fellenberg Rudolf- Abraham de Schif-erli 1914-1827*, επιμέλεια Ελένη Κούκου και Ευδοκία Παυλώφ-Βαλμά, Κέρκυρα 1996, σσ. 125, 127επ., 129.
- [54] βλ. αναλυτικά *Δεσποτόπουλος*, ό.π., σελ. 54 κ.ε.
- [55] Το 1822, αηδισμένος από τη στάση των Ευρωπαίων και της Ιεράς Συμμαχίας, γράφει: «Από τους Φράγκους βέβαια μήτε ελπίζομε, μήτε συμφέρεει να ελπίζομε βοήθειαν... Όσον το κατ' εμέ όχι μόνον δεν φοβούμαι την εγκατάλειψιν της Ευρώπης, αλλά και την επιθυμώ. Έν μόνον φοβούμαι μήπως αι φιλότουρκοι Δυνάμεις δώσουν πραγματικές χείρας βοήθειας εις τους ολοθρευτάς μας, αλλά και τότε η γνώμη μου δεν αλλάζει. Είναι συμφερότερον, είναι ενδοξότερον να αποθάνωμε με τα άρματα εις τας χείρας, παρά να υποπέσωμεν και αύθις υπό το γαταγάνι των Τούρκων, ζωή μυριάκις φοβερωτέρα από θάνατον. Ελπίζω όμως ότι η Ιερά Συμμαχία δεν θέλει καταντήσει εις τοιαύτην αισχροτήτητα, ώστε να συνδράμη τους Τούρκους». βλ. «Υπόμνημα προς τους Έλληνες», Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1822, *Αρχαίον Καποδίστρια*, Κέρκυρα 1985, τόμος ΣΤ' , σσ. 230 κ.ε. Ωστόσο, μετά την αλλαγή πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων, για την οποία και ο

Καποδίστριας εργάστηκε μεθοδικά, έστω και από το περιθώριο, όταν θα εκλεγεί κυβερνήτης της Ελλάδας, θα τονίσει: «Ανάγκη οικονομικής βοήθειας η οποία θα εξαγάξει την Ελλάδα εκ της ολεθρίας απομονώσεώς της και προσέτι να θέση αυτήν εις συνάφειαν μετά των κυριωτέρων ευρωπαϊκών δυνάμεων. Δέον η ισχυρότερα αυτή βοήθεια να προμηθεύση εις αυτήν τα μέσα της υπάρξεως και της υπερασπίσεως, μέχρις ότου η κυβέρνησις δυναθῆ να αποκαταστήση τάξιν τινά εν τη διοικήσει του έθνους, και ευρεθῆ τούτο εις κατάστασιν να επαρκῆ αφ' εαυτού εις τας ανάγκας του». (*Ευαγγελίδης*, ό.π., σελ. 93επ).

[56] βλ. *Δεσποτόπουλος*, ό.π., σσ. 250-258, *Ευαγγελίδης*, ό.π., 404-463. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι επιστολές που απέστειλε το διάστημα Ιουλίου- Σεπτεμβρίου 1831 ο Καποδίστριας προς τον Μ. Σούτσο, ευρισκόμενο στο Παρίσι, και οι οποίες περιλαμβάνονται στο *Αρχαίον Καποδίστρια*, Κέρκυρα 1983, τόμος Γ' , σσ. 180 κ.ε. Καταγράφουμε μόνο την εξής παρατήρηση του Καποδίστρια: «Παρ' όλην την εύνοιαν της οποίας χείρουν οι συνωμόται πλήρως και αποκαλύπτως εκ μέρους των Πληρεξουσίων της Γαλλίας και της Μεγάλης Βρετανίας, μέχρι στιγμής δεν ημπούσαν να εκτελέσουν ή να συνεχίσουν ουδέν εκ των ανατρεπτικών των σχεδίων», βλ. Επιστολή 53, 9/21 Ιουλίου 1831, *Αρχαίον*, ό.π., σσ. 180.

[57] Από την πρώτη στιγμή που ανέλαβε διοικητικά καθήκοντα στα Επτάνησα, από τις προτεραιότητές του ήταν η οργάνωση της εκπαίδευσης. βλ. *Αρχαίον Καποδίστρια*, Κέρκυρα 1976, τόμος Α' , σσ. 234 κ.ε. Ακόμη και όταν ανέλαβε Υπουργός Εξωτερικών της Ρωσίας ενδιαφερόταν για τα Επτάνησα, τα οποία βρισκόταν υπό αγγλική διοίκηση. Χαρακτηριστική η πρότασή του για σύσταση Ιδρύματος Δημόσιας και Εθνικής Εκπαιδεύσεως στην Ιθάκη το 1815. βλ. «Υπόμνημα με παρατηρήσεις πάνω στην εσωτερική κατάσταση των Ιονίων Νήσων», 10/22 Νοεμβρίου 1815, *Αρχαίον Καποδίστρια*, Κέρκυρα 1984, τόμος Ε' , σσ. 96 κ. ε. Για την εκπαιδευτική του προσπάθεια ως Κυβερνήτη βλ. *Δεσποτόπουλος*, ό.π., σσ. 243-249.

[58] Γράφει στις 6/18 Απριλίου 1819 από την Κέρκυρα: «Οφείλουμε να αλληλοβοηθούμαστε, χωρίς ν αποκοπούμε όμως από τις αρχές που καθιέρωσε η ηθική της ιερής αυτής θρησκείας, και που μόνο σ' αυτή οφείλουμε το ότι υπάρχουμε σαν έθνος, ότι υποφέρουμε σαν τέτοιο, ότι έχουμε βαθειά συναίσθηση των συμφορών μας και ότι συναισθανόμαστε την ανάγκη ν' απελευθερωθούμε για πάντα από αυτές. Η πορεία που ακολουθούμε, εδώ και μερικά χρόνια, προκειμένου να πετύχουμε το στόχο αυτό, είναι αναντίρρητα η πιο γνήσια. έχει ως οδηγό τις αρχές του Ευαγγελίου . βρίσκεται μέσα στη φύση των ανθρωπίνων πραγμάτων. Να κάνουμε καλό στους συμπατριώτες μας εμφορούμενοι μόνο από την αγάπη του καλού και χωρίς άλλο οποιοδήποτε συμφέρον . να καλυτερεύουμε έτσι την τωρινή κατάστασή τους και να τους προετοιμάζουμε με τον τρόπο αυτό για τα μεγάλα πλεονεκτήματα ενός ηθικού και χριστιανικού πολιτισμού». βλ. «Εγκύκλια Επιστολή με παρατηρήσεις πάνω στα μέσα βελτίωσης της μοίρας των Ελλήνων», *Αρχαίον Καποδίστρια*, Κέρκυρα 1985, τόμος ΣΤ' , σσ. 15επ.

[59] « Η αξία της γραμματικής και επιστημονικής εκπαίδευσεως νοείται μόνον υπό των λαών εκείνων, οίτινες, δια της αξίας των γραμμάτων και των επιστημών, είδον να υψούται εις υψηλήν και φωτοβόλον σφαίραν ο πολίτης, όστις λόγω γεννήσεως και περιουσίας ήτο προωρισμένος δια δουλικά και ακατανόμαστα έργα». Έκθεση του Καποδίστρια ως Γραμματέα της Επικράτειας και Διευθυντή της Σχολής της Τενέδου προς τη Γερουσία της Επτανήσου Πολιτείας, που υποβλήθηκε στις 26 Μαΐου 1806. βλ. *Αρχαίον*, τόμος Α' , σελ. 275.

[60] Σε συνάντησή του με τον Μαυροκορδάτο, που ήταν εκπρόσωπος του ηγεμόνα της Βλαχίας το 1818, του λέει χαρακτηριστικά να μην υπάρξει βιασύνη για επανάσταση: «Άλλως θα έπρεπε να χυθῆ αίμα πολύ, να γίνουν θυσίαι μεγάλαι, να καταστραφούν υπάρξεις και περιουσίαι εις μέγαν αριθμόν, και προς τίνα σκοπόν; Δια να αντικαταστήσετε το τουρκικόν σαρίκι με πύλον ευρωπαϊκόν; Ως Έλλην μεν οφείλω μόνον εκείνην την ελευθερίαν να επιθυμώ, ην οι Έλληνες ήθελον αποκτήσει δια των ιδίων των δυνάμεων και δια της προηγούμενης προόδου των εις τον αληθή πολιτισμόν. Αλλά από το σημείον τούτο η κοινή ημών πατρίς ευρίσκεται ακόμη μακράν . δι' ό και έκαστος εξ ημών οφείλει να αφιερώση πάσας αυτού τας δυνάμεις, ίνα προπαρασκευάση την οδόν ήτις θα αναδείξει την πατρίδα μας εις έθνος πολιτισμένον» βλ. *Αρχαίον*, τόμος Α' , σελ. 45.

[61] Αναφέρει χαρακτηριστικά σε επιστολή του προς τον πρεσβευτή της Ρωσίας στη Βιέννη Στάκελμπεργκ, γραμμένη στην Βαρσοβία στις 5/ 17 Οκτωβρίου 1816 ότι η ρωσική εξωτερική πολιτική που υπηρετούσε ο ίδιος χαρακτηριζόταν από την ευθύτητα στις διακρατικές σχέσεις και είχε σκοπό την γενική ευημερία και την προστασία των δικαιωμάτων των ανθρώπων βλ. *Αρχαίον*, τόμος Ε' , σσ. 152 κ.ε.

[62] Μετά την πρώτη πτώση του Ναπολέοντα θα γράψει στον πατέρα του με ανακούφιση: « Επί τέλους ο κόσμος όλος ηλευθερώθη. Η Πατρίς ημών ομοίως θα ελευθερωθῆ». βλ. Επιστολή 85, Ζυρίχη 25 Απριλίου/ 8 Μαΐου 1814, *Αρχαίον*, Τόμος Γ' , ό.π. , σελ. 234.

[63] «Το άτομο που μόλις αποτίναξε το ζυγό μπορεί να οδηγήσει γρήγορα το πνεύμα του να στραφεί σε φιλελεύθερες αντιλήψεις, αλλά προκειμένου να υλοποιήσει τις ιδέες αυτές απαιτούνται περισσότερα, θα πρέ-

πει η καρδιά αυτού του ατόμου να είναι προικισμένη με μια φωτισμένη αγαθότητα, όπως εκείνη που μας έχει διδάξει το Ευαγγέλιο: Χωρίς αυτή δεν υπάρχει τίποτε το πραγματικά καλό. Οι φιλελεύθερες ιδέες είτε παραμένουν μέσα στον κόσμο ως αφηρημένες έννοιες, χωρίς να επιφέρουν αποτέλεσμα . είτε ακόμη παραμένουν το όργανο της φιλοδοξίας και του προσωπικού συμφέροντος, οπότε χάνουν όλες τους τις χάρες κι αντί να γίνουν αγαπητές καθίστανται μισητές στο λαό . ο πολιτισμός του δεν είναι πια δυνατό να προοδεύσει . οπισθοχωρεί. Ας προβούμε λοιπόν σε έντιμο απολογισμό των γεγονότων που σφράγισαν το μισό του αιώνα μας . ας εμβαθύνουμε με περισυλλογή στο βάθος των συνειδήσεών μας» βλ. *Αρχείον*, τόμος ΣΤ', σελ. 16επ.

[64] « Πάσαι αι χώραι αι υποστάσαι επαναστατικές ανατροπές δεν ηδύνατο εν ουδεμιά περιπτώσει να προλάβουν την επανάληψιν των ανατροπών τούτων κατ' άλλον τρόπον ή μόνον δια συνετών θεσμών ικανών να συνδυάσουν τα συμφέροντα των παλινορθωθέντων θρόνων και τα παρόντα συμφέροντα των λαών» βλ. *Αρχείον*, Τόμος Α' , σελ. 64. Ο Καποδίστριας είχε προτείνει στην ισπανική αυλή να συντελέσει με κάθε μέσο «στη βελτίωση της μοναρχίας» και στην άμεση λήψη των ακόλουθών μέτρων: α. απελευθέρωση όλων των κρατουμένων για πολιτικά φρονήματα β. εκδίκαση όλων των υποθέσεων που είχαν ως αποτέλεσμα την κράτηση ανθρώπων στις φυλακές χωρίς να έχουν καταδικαστεί γ. εξαγγελία γενικής αμνηστίας δ. απόλυση φορολογικών προνομίων για ορισμένες κυρίαρχες τάξεις ε. βελτίωση της οικονομίας με περιορισμό των δαπανών και επιβολή φόρων στους έχοντες στ. βαθμιαία προετοιμασία για την παραίτηση από τις αποικίες της αμερικανικής ηπείρου. Ο Καποδίστριας επισημαίνει ότι χωρίς την μεθόδευση τρόπων θεραπείας, η ισπανική αυλή θα χτυπιόταν από κάποιο απρόοπτο γεγονός που δε θα μπορούσε να ελέγξει και το οποίο θα τον οδηγούσε στην ταπεινώση και την πτώχευση βλ. «Υπόμνημα για τις Ισπανικές υποθέσεις», Παρίσι 5/17 Οκτωβρίου 1815, *Αρχείον*, τόμος Ε', σσ. 60 κ.ε.

[65] «Η τάξη των υψηλών ευγενών έχει διαφθαρεί. Η αυλή εργάστηκε προκειμένου να της αφαιρέσει κάθε υπόληψη. Οι ιερείς, οι καλόγεροι, τα θρησκευτικά ιδρύματα και τα τάγματα των ιπποτών κατέχουν ένα μεγάλο τμήμα του εδάφους. Οι ατέλειες από τις οποίες επωφελούνται τα άτομα και οι περιουσίες που έχουν σχέση μ' αυτούς τους θεσμούς αποσπούν ένα σημαντικό μέρος του φόρου από το θησαυροφυλάκιο και από το στέμμα ένα κομμάτι της εξουσίας του....Οι βασιλείς της Ισπανίας βρήκαν ιδιαίτερα βολική αυτή την τάξη των πραγμάτων και μη επιθυμώντας να μπουν στον αναγκαίο κόπο να κυβερνήσουν καλά, προσεταιρίστηκαν την Εκκλησία, η οποία κατέστη το στήριγμα της νωθρότητας ή των προλήψεών τους, καθιστώντας τους τεμπέληδες κι ανίκανους». Και καταγγέλλει ο Καποδίστριας τη σπατάλη του εύκολου πλούτου από τις αποικίες και την προσπάθεια ελέγχου των αντιπροσώπων των αποικιών με τη σύνταξη Συντάγματος εκτός της πραγματικότητας, με αποτέλεσμα την διάλυση της αξιοπιστίας του κράτους και των θεσμών και στο εσωτερικό της χώρας και στις αποικίες. βλ. «Υπόμνημα για τις Ισπανικές υποθέσεις», *Αρχείον*, ό.π. , σσ. 61-63.

[66] βλ. «Υπόδειγμα υπομνήματος του υπουργείου Εξωτερικών», που συνέταξε ο Καποδίστριας στις 8/21 Δεκεμβρίου 1816, *Αρχείον*, ό.π., σελ. 173επ.

[67] βλ. «Επισκόπησις», *Αρχείον*, τόμος Α' , σσ. 39- 41 και 48-49.

[68] βλ. χαρακτηριστικά «Επισκόπησις», *Αρχείον*, τόμος Α' , ό.π., σσ. 47- 48,54-56, 58-59, 63-66.

[69] Γράφει στις 17 Ιουλίου 1821: «Δια να συστηθή η διοίκησις ώστε να προφυλαχθή από τόσους κινδύνους, πρέπει να συγκεντρωθή η πραγματική δύναμις εις ολίγας χείρας, αν όχι εις χείρας ενός. Ο λαός πρέπει να μετέχη της διοικήσεως δια της συγκαταθέσεώς του . και κατά τους ανέκαθεν συνηθισμένους και εθνικούς τρόπους... Εις όλους τους καιρούς η της Ελλάδος διοίκησις ήτο πραγματικώς επιτροπική (representative) . όσοι άνθρωποι είχαν υπόληψιν από τους συμπατριώτας των, έμβαινον εις την διοίκησιν των πραγμάτων». βλ. *Αρχείον Καποδίστρια*, Κέρκυρα 1985, τόμος ΣΤ' , σελ. 179επ.

[70] «Ισχυρίζομαι ότι είμαι ο πλέον φιλελεύθερος εκ των νεωτέρων κυβερνητών. Η Ελλάς ευρίσκεται εις τον ΙΒ' ή τον ΙΓ' αιώνα. Και άπασαι αι προσπάθειαι της Κυβερνήσεως ή αν επιθυμείτε του νομοθέτου οφείλουν να τείνουν εις το να την οδηγήσουν εις τον παρόντα αιώνα». βλ. Επιστολή του Καποδίστρια προς τον Μ. Σούτσο στο Παρίσι, γραμμένη στο Ναύπλιο στις 9/21 Ιουλίου 1831, *Αρχείον*, τόμος Ι' , σσ. 182-184.

[71] «Έκαμα δύο αφιερώσεις, μίαν προς την Παρθένον Μαρίαν την Πλατυτέρα και την ετέρα προς τον Θαυματουργόν Προστάτην μας (ενν. τον Άγιο Σπυρίδωνα). Η χάρις μοί παρεσχέθη γενναιοφρόνως» βλ. Επιστολή 157 προς τον πατέρα του, Βαλντάνο 21 Μαΐου/2 Ιουνίου 1819, *Αρχείον*, τόμος Γ' , σελ. 419. «Έναντι της οικίας ένθα κατοικώ ευρίσκεται η Ελληνική εκκλησία της Μόσχας. Είμαι δε πολύ ευχαριστημένος διότι παρακολουθώ την λειτουργίαν της Κυριακής και δύναμαι να ακούω και να ενοώ την γλώσσαν, εν η αναπέμπονται αι δεήσεις» βλ. Επιστολή 139, Μόσχα 4/16 Νοεμβρίου 1817, *Αρχείον*, ό.π., σελ. 377.

[72] «Ο άνθρωπος προτείνει και ο Θεός αποφασίζει» βλ. Επιστολή 95, Ζυρίχη 29 Αυγούστου/ 10 Σεπτεμβρίου 1814, *Αρχείον*, ό.π., σελ. 256.

[73] βλ. *Grogan*, ό.π.